

ları, yani biri hâdis, diğeri kadîm olduğu halde şahit ve gâibin aynı gerçekliğe sahip bulunduğunu söylemek, mahiyetleri farklı olan varlıklarda aynı illetlerin aynı hükümde görülmemesi ve eksik istikrâk dayandığı için reddedilmiştir. Bu eleştirileri yapanlar arasında Seyfeddin el-Âmidî ve bazı Selefiyye âlimleri önemli yer tutar (*Gâyetü'l-merâm*, s. 45-47, 151, 185-186).

Kelâm ilminde düzenlenen istidlâllerin amacı, İslâm'ın getirdiği inanç sistemiyle dünya görüşünün ve bunları açıklayan temel ilkelerin doğruluğunu kanıtlamak olduğuna göre kullanılacak istidlâl yöntemlerinin kolay anlaşılır ve ikna edici olması gerekir, bunun için de öncelikle Kur'an'da yer alan istidlâl yöntemlerine önem verilmelidir. Zira Kur'an, âlim olsun cahil olsun her insanın anlayabileceği açık bir üslûp kullanmış, süjeyi objeye yönelik realiteyi esas almış, her insanda doğuştan var olan apaçık akfî bilgilere dayanan deliller getirmiş ve insanın hem akfî hem psikolojik muhtevasına hitap etmiştir. Bununla birlikte Kur'an'ın öğrettiği istidlâl yöntemlerini geliştirip zenginleştirmenin gereği de inkâr edilemez. Nitekim kelâm âlimleri, büyük oranda Kur'an'da yer alan istidlâllerden faydalanıp onları kurallaştırmaya çalışmışlardır. Hem mütekaddimîn hem müteahhirîn devri kelâmcılarının kıyasın yanı sıra sebr ve taksimi de başlıca istidlâl yöntemleri olarak benimsemeleri bunu göstermektedir. Kur'an'da örneklerine temas edilen ve kelâmcılar tarafından da kullanılan kıyas istidlâl yöntemleri içinde en yaygın olanıdır. Kıyasın şekliinden çok, önermelerinde yer alan bilgiler önemlidir. İbn Hazm'ın da belirttiği gibi bunların, doğrulukları apaçık olan ve duyu verilerine dayanan kesin bilgiler olması gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "dl" md.; *et-Ta'rifât*, "İstidlâl", md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 151-153; *Müsned*, V, 169; Buhârî, "İ'tişâm", 24, "Talâk", 26, "Hudûd", 41; Ebû Dâvûd, "Talâk", 28, "Edeb", 101; Eş'arî, *Risâle fi istihsâni'l-havz fi 'ilmi'l-kelâm* (nşr. R. J. Mc Carthy), Beyrut 1952-53, s. 92; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 3-6, 27-29, 135-137, 152-172; Bâkîllânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 31-34; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Makâlât*, s. 176-180, 286-290, 310; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 157, 161; İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-muhtâj bi't-teklîf* (nşr. J. J. Houben), Beyrut 1965, I, 165-167; İbn Hazm, *el-Faşl*, I, 5-7; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Kahire, ts. (Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî), s. 10-14; Neseffî, *Tebşiratü'l-edille* (Selamé), I, 4, 5, 189, 206, 217-218, 226, 338, 355, 388, 424, 464; Şehristânî, *el-Milel* (Kılânî), II,

51-54; Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm* (nşr. Hasan Mahmûd Abdülâtîf), Kahire 1391/1971, s. 45-47, 122, 151, 185-186, 306, 324; İbn Teymiyye, *er-Red 'ale'l-manâkıkiyyîn* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1993, I, 112-117; a.mlf., *Muvâfakâtü şahîhi'l-menkûl*, Beyrut 1405/1985, I, 14-15, 44-50; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkû'in*, I, 130, 148-149; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, İstanbul 1302, s. 34; a.mlf., *Şerhu'l-Makâşid*, İstanbul 1305, I, 52; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1081; İbnü'l-Vezîr, *İşârü'l-hak*, Beyrut 1403/1983, s. 61; *İzâhu'l-meknûn*, II, 562; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 58, 82, 225; a.mlf., *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme*, İstanbul 1336, s. 3; Ahmed Erâbî, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-Arabî), III, 69-70; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul 1983, s. 36-39, 48-53, 118, 149-181; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Menâhicü'l-bahş 'inde müfekkiri'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984, s. 88-113, 132-140, 228-246, 274-290, 338-339; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Da'vâbihtü'l-ma'rife*, Dimaşk 1408/1988, s. 149; Ali b. Abdülâziz el-Umeyyri, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*, Riyad 1411/1990, s. 11-13, 21.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İSTİDRÂC

(الاستدراج)

İnkârcıların

tedricî olarak felâkete yaklaşırlırken
geçici bazı başarılar kazanması
anlamına gelen
hârikulâde olaylardan biri
(bk. HÂRİKULÂDE).

İSTİDRÂC

(الاستدراج)

İkna sanatı.

Sözlükte "merdiven, yol" anlamındaki **derec** ve "merdiven basamağı" demek olan **derece** ile aralarında etimolojik ilgi bulunan **derc** (**dürûc / derecân**) kelimesi "merdiven basamaklarını çıkar gibi yavaş yavaş yürümek, merdiven çıkmak" gibi mânalara gelir. Bu kökten türeyen **istidrâc** ise "bir kimseyi bir şeye adım adım, derece derece yaklaştırmak, onu kurduğu tuzağa yaklaştırıp düşürmek, aldatmak" anlamındadır. A'râf sûresinde geçen kelime (7/182) "Allah'ın, âyetlerini yalanlayanları derece derece, sezdirmeden azaba doğru çekmesi, her yeni hata ve günahı yeni nimet ve imkânlar vererek azdırmaması, yavaş yavaş helâke götürmesi" gibi mânaları ifade eder. Bunun ardından gelen **imlâ'** (mühlet ve fırsat verme) ve **keyd** (tuzak, tuzak kurma) kelimeleri de **istidrâc**ın tefsiri mahiyetindedir. Belâgat ilminde muhatâbı incitmeden, reddedilmez mantık dokusu içerisinde aklını çe-

lerek bir fikri kabul etmesini sağlayan söz ve bu üslûba **istidrâc** denir.

Ziyâeddin İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239), bu edebî sanatı ilk defa kendisinin Allah'ın kitabından bulup ortaya çıkardığını söyler. Ona göre bu tür sözden amaç, ince nükteler ve söz ustalıkları ile muhatâbı bir şeyi kabule zorlamaktır. Dolayısıyla belli bir amaca hizmet etmeyen parlak sözlerin bir yararı yoktur. Bu tür üslûpta kıyas ve mantık oyunları kadar gönül çelen hitap şekillerinin de büyük önemi vardır (*el-Meşelû's-sâ'ir*, II, 68). İbnü'l-Esîr **istidrâc**ı "söz sahibinin ince, yumuşak ve gönül alıcı ifadelerle muhatâbına görüşünü kabul ettirmesi" şeklinde tanımlar ve kompozisyon sanatının esasının da buna dayandığını belirtir (*el-Câmî'u'l-kebir*, s. 235).

İstidrâc, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve onun ekolüne mensup belâgat âlimlerinin "kelâm / hitap munsîf" adını verdikleri üslûba yakındır. Sekkâkî bu konuya ta'rizin anlamını açıklarken temas etmiştir. Ona göre, "Ben, beni yaratana niçin ibadet etmeyeyim?" (Yâsîn 36/22) ifadesi ta'riz üslûbuyla, "Siz, sizi yaratana niçin ibadet etmiyorsunuz?" demektir. Âyetin devamındaki, "Üstelik dönüşünüz de yalnız O'nadır" ifadesi de buna delâlet etmektedir. Eğer âyet ta'riz belirtmeseydi öncesine uygun olarak, "Üstelik dönüşüm de yalnız O'nadır" ifadesiyle sona ererdi. Buradaki ta'riz üslûbunun güzelliği, söz sahibinin inkârcı muhatâplarının öfkelerini üzerlerine çekmeden geçeceği kabul etmelerine yardımcı olacak şekilde onlara bunu duyurmayı sağlamış olmasındadır. Zira inkârcılara açık bir dille bâtil yolunda olduklarını söyleseydi öfkelerini üzerine çekmiş, tebliğ davasını baştan kaybetmiş olurdu. Ayrıca bu üslûpta söz sahibi insaf ölçüleri içinde hareket ederek muhatâpları için istediğini kendisi için de istemiş ve nasihatindeki samimiyeti ortaya koymuştur. Bu sebeple bu tür üslûba "kelâm munsîf" denilir.

Sekkâkî ekolüne mensup olan Teftâzânî ta'riz esasına dayanan türe **istidrâc** adı da verilebileceğini, çünkü bu tür sözün muhatâbı tedricî bir surette kabul ve teslimine yaklaştırdığını, bu üslûbun Kur'an'da, şiir ve muhâverelerde çok geçtiğini söyler. Tehânevî, İbnü'l-Esîr anlayışının bir yorumu olarak **istidrâc**ı "ta'riz içersin veya içermesin, muhatâbı incitip öfkelenirmeden hakkı ve hakikati ona duyurma imkânı veren söz" olarak tanımlar.

Şu âyetler kaynakların çoğunda istidrâca örnek gösterilmektedir: "Kitapta İbrâhim'i de an. Zira o sıdkı bütün bir peygamberdi. Bir zaman babasına dedi ki: Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın? Babacığım! Gerçekten sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Öyle ise bana uy ki seni düz yola çıkarayım. Babacığım! Şeytana kulluk etme, çünkü şeytan çok merhametli olan Allah'a âsi oldu. Babacığım! O yüce merhamet sahibi Allah tarafından sana azap dokunup da şeytanın yakını olmandan korkuyorum" (Meryem 19/41-45). İnce bir nezaket ve yumuşaklık, sıcak ve içten bir yaklaşım, yüksek bir edep ve güzel ahlâk, onur yücelten bir tevazu içermesi, akıl ve mantığa hitap eden yönleriyle bu âyetler istidrâc üslûbunun en güzel örneklerindedir. Söze putlara tapmanın sebebinin sorulmasıyla başlandıktan sonra akıl ve mantığa hitap edilerek ilâhlığın en önemli vasıfları olan "işitme-görme, fayda-zarar" bakımından putlara dikkat çekilmiş, muhatabı gaflet ve cehaletle suçlamadan ondan farklı olarak sadece bir parça ilme sahip bulunduğu ifade edilmiştir. "Seni kurtarayım" yerine "Sana doğru yolu göstereyim" ifadesi muhatabın onurunu okşayan engin bir tevazuu gösterir. Şeytana tapmaktan nehyederken şeytanın Âdem'e ve onun soyuna düşmanlığı değil Allah'a âsi olduğunun ifade edilmesi iman ve ihlâs bütünlüğünü anlatmaktadır. Muhatabın kötü âkubeti dile getirilirken onu korkutmak yerine "korkuyorum" denilmesi, belli bir azap yerine belirsiz bir azabın anılması, azaba çarpılmak, ateşte yanmak gibi sert ve ürkütücü ifadelerin yerine "azabın dokunması" şeklinde daha yumuşak bir sözün seçilmesi, her nasihate "babacığım" diye sevgi ve merhamet dolu hitapla başlanması, Allah'ın isimleri arasında O'nun engin sevgi ve merhametini belirten "rahmân" sıfatının tercih edilip iki defa zikredilmesi sevdiren, ısıdıran, samimiyet ve tevazu dolu ifadelerdir. Buna rağmen İbrâhim'in babasının inatla küfrüne devam etmesi, oğlunun "babacığım" şeklindeki sevgi dolu hitabına "İbrâhim" diye soğuk bir hitapla karşılık vermesi her şeye rağmen hidayetini Allah'ın elinde olduğunu göstermektedir.

Aşağıdaki âyet de sıcak yaklaşım, yüksek edep, kendini muhatabının yerine koyma ve tam insaf, akîl delil, mantıkî hüccet içermesi yönleriyle istidrâc sanatının en güzel örnekleri arasında yer alır:

"Firavun ailesinden olup imanını gizleyen mümin bir kişi şöyle dedi: Siz bir adamı rabbim Allah'tır dediği için öldürecek misiniz? Halbuki o size rabbinizden apaçık mucizeler de getirmiştir. Eğer yalancı ise yalanı kendisindedir; eğer doğru söylüyorsa sizi tehdit ettiği azabın bir kısmı olsun gelip size çatar. Şüphesiz Allah haddi aşan, yalancı kimseyi doğru yola erdirmez" (Gâfir 40/28). Bu âyette, getirdiği açık mucizelerle onların hayrına çalışan bir kimsenin (Hz. Mûsâ) sırf farklı inanç ve kanaatte olduğu için öldürülmesinin akla aykırılığı ve çirkinliği inkâr sorusuyla sorgulanıp ortaya konduktan sonra akıl ve mantık yoluyla yarar ve zarar açısından Hz. Mûsâ'nın muhtemel iki durumu (doğru söylemesi veya yalancı olması) irdelenmektedir. Anlatımda nezaket, edep, subjektiflik ve duygusallıktan uzaklık, tam bir insaf ve tarafsızlık, kendini muhatabının yerine koyma özellikleriyle istidrâc sanatının mükemmel bir uygulaması görülmektedir. Âyette konuşan mümin kişi, Hz. Mûsâ'nın doğru söylediğine kesin olarak inandığı halde sırf muhataplarının kanaatine saygı için muhtemel yalancılığı önce zikretmiş, doğruluğunu farz ve takdir üslûbuyla anlatmış, inanmadıkları takdirde Hz. Mûsâ tarafından tehdit edildikleri şeylerin hepsinin başlarına geleceğine kesin biçimde inanmakla birlikte bu husus "bunların bir kısmına çarpılmakla" ifade etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "İstidrâc" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 463; Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Meşelû's-sâ'ir*, Kahire 1358/1939, II, 68-69; a.m.f., *el-Câmi'u'l-kebir* (nşr. Mustafa Cevâd-Cemîl Saîd), Bağdad 1375/1956, s. 235; İbnü'l-Esîr el-Halebî, *Cevherü'l-Kenz: Telhîsu Kenzi'l-berâ'a fi edevâti zev'i'l-yerâ'a* (nşr. M. Zağlûl Sellâm), İskenderiye 1977, s. 156; Şürûhu'l-Telhîs, Beyrut, ts. (Dârü's-sürûr), II, 66-68; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzü'l-müteazzamin li-esrâni'l-belâga* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhîn), Beyrut 1415/1995, s. 337-344; Ebû Amr Muhammed b. Muhammed et-Tenühî, *el-Akşa'l-karib fi 'ilmi'l-beyân*, Kahire 1327, s. 103; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'idü'l-müşevvik ilâ'ulûmi'l-Şur'ân*, Kahire 1327, s. 212; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1309, s. 164-165; İsmâüddin el-İsferâyîni, *el-Evval*, İstanbul 1284, I, 183-184; Abdünnâfi İffet, *en-Nef'u'l-muavvel*, İstanbul 1290, I, 208-209; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-Arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 18; Bedevî Tabâne, *Mu'cemü'l-belâgati'l-Arabiyye*, Beyrut 1402/1982, I, 271; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâgiyye ve'tavvürüh*, Bağdad 1403/1983, I, 120-123; Mişâl Âsi - Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 86.

İSMAİL DURMUŞ

İSTİDRÂK

(bk. MÜSTEDREK).

İSTİDRÂK

(الاستدراك)

Bir metinde önceki sözde bulunan yanlışlığı telâfi anlamında bedî ilmi terimi.

Sözlükte istidrâk "düzeltmek, telâfi etmek, hatayı tamir etmek, kusuru örtmek" gibi anlamlara gelir. Bedî ilminde önceki sözden doğan eksikliği, hatayı veya yanlış anlaşılma ihtimalini istisnaya benzer biçimde ortadan kaldıracak bir kısmın getirilmesine istidrâk adı verilmiştir. Bu husus başka vasıta ve edatlarla ifade edilebilirse de daha çok istidrâk harfi olan "لكن" ile gerçekleştiği için tür bu şekilde adlandırılmıştır. Ancak istidrâkin edebî bir sanat olarak kabul edilebilmesi için ifadenin bir güzellik ve nükte içermesi gerekir. İbn Ebû Hacele'nin şu mısralarında yanlış anlaşılma ihtimalinin önlenmesinin ötesinde gazel, tasvir ve övgü güzelliği kendini göstermektedir:

شكوت إلى الحبيبة سوء حظي / وما ألقاه من ألم البعاد
فقلت مثل عيني / فقلت نعم ولكن في السواد

(Sevgiliye, talihsizliğimden ve çektiğim ayrılık acısından şikâyet ettim. O, "Senin talihin benim gözlerime benziyor" dedi. Ben de, "Evet ama karalık bakımından" diye cevap verdim).

Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın aşağıdaki beyti ilk mısra da sona erseydi malını içkiye sarfeden bir kimseyi tasvir ettiğiinden yergi belirtebilirdi. Fakat istidrâk bildiren ikinci mısra ile hem bu yanlış anlaşılma önlenmiş, hem de malını hayır yolunda harcayan bir kimsenin tasviriyile sözcükten övgüye dönüşmüştür: أخو ثقة لا تهلك الخمر ماله / ولكنّه قد يهلك المال نائله (Herkesin güvencidir o, malını içki tüketemez, ama ihsanları tüketebilir).

Türü edebî bir sanat olarak ilk defa ele alan İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908), istidrâke "önceki sözden dönüş yapmak" anlamında rücû adını vermiş ve onu "söz güzellikleri" (mehâsinü'l-kelâm) adını verdiği nevilere saymıştır (*el-Bedî*, s. 154). Ebû Hilâl el-Askerî de aynı terim ve tanıma yer vermiş, Hatîb et-Tebrîzî ise iki terimi birleştirerek türü "istidrâk ve rücû" adıyla ele almıştır.